

Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіңдер!

БАЙТҰРСЫН ҰЛЫ АҚЫМЕТ

ТІЛ – ҚҰРАЛ

Дыбыс жүйесі мен түрлері

1-інші тіл танытқыш кітап

қазақ-қырғыз білімпаздарының 1-інші тобының
қаулысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы

Қазақстан мемлекет баспаханасы
Қызыл-Орда 1925 жыл

СӨЗ БАСЫ

Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылып, жеңіл болмас еді.

Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Қай сөз қай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек. Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады, сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып, тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, не жазса да қиындықпен жазады, себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, қазақ сөздерін алып орыс не ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз,

сөйлем жүйелерін де үйрету керек. Бастауыш мектептегі оқуға шамалап қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін балаларға оқытуға осы «Тіл – құрал» деген кітапшаларды шығардық.

Бастауыш мектепте балаларға тіл таныту үш тарау болып бөлінеді: 1) Дыбыс жүйесі мен түрлері; 2) Сөз жүйесі мен түрлері; 3) Сөйлем жүйесі мен түрлері.

1-нші бөлімі сөйлеу мен сөйлемді, сөйлем мен сөзді, сөз бен буынды, буын мен дыбысты танытады. Дыбыс танудан қаріп мәселесі туады. Дыбыс пен қаріп мәселесінен жазу ережелері мен сөз түрлері, тұлғалары сөз түрлену, өзгерулері туады.

Сүйтіп, «Тіл – құралдың» 1-інші бөліміндегі дыбыс жүйесі мен түрлері деген тіл таныту біліміне осы айтылған нәрселердің бәрі де кіреді, әрқайсынан қысқаша бастауыштық даражалы білім беріледі.

«Тіл – құрал» үшке бөлінгенмен әрқайсысы әр жыл оқылмайды. Бұл үшке бөлу жылдық оқу мөлшерімен емес, тіл білімінің жүйесі бойынша үйреткен уақытта әр жүйесінен балалардың шамасына қарай әлі келерліктері алынып үйретіледі. Қандай қай жылда үйретілетіні бастауыш мектеп програмдарында көрсетілген.

Мұндағы баяндалған тіл білімінің қайсысын қандай әдіспен үйрету жағы да толық көрсетілген жоқ. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің жүйеленген білімін баяндайтын нәрсе, әр мұғалім әртүрлі әдіспен үйретсе де, балалардың үйренетін білімі осы «Тіл – құралдағы» білім болып шықпақ.

Қазақтың тілі – түрік тілінің бір тарауы, дүниедегі жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) *Түбіршік тіл*; 2) *Жалғамалы тіл*; 3) *Қопармалы тіл*. ***Түбіршік тіл*** түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады. Мәселен: қытай, жапон тілдері. ***Жалғамалы тіл*** – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен, түрік, финн (пин) тілдері. ***Қопармалы тіл*** – сөз түбірімен қопарылып, өзгерілетін тіл, мәселен: орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түркі тілдің бір тарауы болғандықтан жалғамалы тіл. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағанасын өзгертпейді; екіншісі сөздің тұлғасын да,

мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы *тысқарғы*, соңғысы *ішкергі жалғау* деп аталады.

«Құлақ» деген сөзге «-тың» деген жалғау қоссақ, «құлақтың» болады. Тұлғасы өзгерді, мағынасы өзгерген жоқ. «Құлақтың» дегенде де бастың мүшесінің атын көрсетеді. Егер де «құлақ» деген сөзге «-шын» деген мағына қоссақ «Құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгереді. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді, «құлақшын» болған соң басқа киетін киімнің атын көрсетіп тұр. Міне, сондықтан «-тың» *тысқарғы*, «-шын» *ішкергі жалғау* болады.

Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден-сөз туғызып, көбейтіп тілді байыту үшін қажет. Ішкергі жалғаудың бірсыпырасы осы бірінші жылдық «Тіл – құралда» сөз тұлғасын сөйлеген орындарда көрсетілді, тысқарғы жалғау туралы екінші «Тіл – құралда» айтылмақшы. Сөзді дұрыс тізіп сөйлеу әсіресе, дұрыс тізіп жазу туралы үшінші жылдық «Тіл – құралда» айтылмақшы.

«Тіл – құралда» дағдыландыру, сынау деген сөздер ұшырайды. «Тіл – құралмен» балаларды оқытқанда, әр ереже туралы андату әңгімесі болғаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем-сөйлем сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен ережеге келетін жерлерін балаларға таптырып, басқалардан айырту.

Солай бірнеше рет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады, сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде нық біліп болған, болмағанын байқау керек, сынау керек, сынағанда үйренген ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма?. Жаза алмай ма? Соны сынау, сондықтан мұғалім балалардың үйренген ережесі келетін сөздерді ауыздан жаздыру тиіс яки кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі ережені үйрету.

А. Б.

ТІЛ МҮШЕЛЕРІ

СӨЙЛЕУ МЕН СӨЙЛЕМ

1. Жер жұтуға тоймайды; От отынға тоймайды; Құлақ естуге тоймайды; Кісі ойға тоймайды; Бөрі қойға тоймайды. Бұл сөйлеуде 5 сөйлем сөз бар.

2. Еділ бойы тоғай бар, тоғай толы ноғай бар, бурыл атта бұғау¹⁰ бар; Оны да кесер егеу бар; Сом темірге балға бар; Сомсынғанға орда бар. Бұл сөйлеуде 6 сөйлем сөз бар.

Жоғарыда жазылған екі сөйлеуден көрінеді – бір сөйлеудің ішінде бірнеше сөйлем болатындығы. Алайық тағы да басқа бір сөйлеу, мәселен, «Аш бала тоқ баладай ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды» деген мақалды. Бұл сөйлеудің ішінде екі сөйлем сөз бар. Оның бірі: «Аш бала тоқ баладай ойнамайды», екіншісі. «Тоқ бала аш болам деп ойламайды».

Дағдыландыру. Төменде жазылған сөйлеулердің әрқайсысының ішінде неше сөйлемнен барын айыртып, балаларды дағдыландыру керек.

Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес. Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас. Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. Сай сайға құяды, бай байға құяды. Өзен өзенге құяды. Күн ортақ, ай ортақ жақсы ортақ. Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос. Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа. Шалқайғанға шалқай Пайғамбардың ұлы емес; еңкейгенге еңкей атаңнан қалған құл емес. Атаң жаман кісі еді. Ат бергеннің құлы еді; енең жаман кісі еді. Мәскеудің қара күні еді. Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ; қоян қолтық алысып, жырылсаң да арман жоқ.

¹⁰ «Бұғау» – кісен.

СӨЙЛЕМ МЕН СӨЗ

Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады. Мәселен: «Аш бала тоқ баладай ойнамайды» деген сөйлемнің ішінде бес сөз бар: 1) аш, 2) бала, 3) тоқ, 4) баладай, ойнамайды.

Алайық, «Тоқ бала аш болам деп ойнамайды» деген сөйлемді. Мұның ішінде: 1) тоқ, 2) бала, 3) аш, 4) болам, 5) деп, 6) ойнамайды.

Дағдыландыру. Төмендегі жазылған сөйлемдердің әр бірінің ішінде неше сөзден барын айырту.

Үлкен бастар, кіші қостар. Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер. Орақшының жаманы орақ тандайды. Хас жорғадан жортақ туар, хас батырдан қорқақ туар, хас шеберден шорқақ туар. Өз ақылын шамалаған қор болмас. Өзі білмес өзгенің тілін алмас. Тентектің ақылы түстен кейін енеді. Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі; бетіне келер ұятын өзі біліп жуса игі. Ананың көңілі балада; баланың көңілі далада. Көп баланың ішіндегі қарт бала болар, көп қарттың ішіндегі бала дана болар. Білген кісі тауып айтады, білмеген кісі қауып айтады. Жібекті сақтай білмеген жүн етеді; қызды сақтай білмеген күң етеді.

Сынау. Төмендегі сөйлемдердің ішінде неше сөзден бар екенін айырып, әр сөйлемнің ішіндегі сөздерді бастан аяқ нөмірлеп, жақша¹¹ ішіне нөмірлерін қойып жазындар. *Үлгі:* Балалы үй базар. Жазу керек: 1) балалы, 2) үй, 3) базар.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Берген алар, еккен орап. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Шам жарығы түбіне түспес. Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман төрді былғар. Білегі толық бірді жығар, білімі толық мыңды жығар. Екі қатын алғанның дауы үйінде, жаман қатын алғанның жауы үйінде. Қайтып кірер есікті қатты серіппе. Төс табаны жайылған атан жүрер жол екен, төсегінен айырылған адам жүрер жол екен.

¹¹ Жақша деп мынаны () айтады

СӨЗ БЕН БУЫНДАР

Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады. Мәселен, «ат» деген сөзде бір-ақ буын бар; «а-та» дегенде екі буын бар; «а-та-лар» дегенде үш буын; «а-та-лар-ға» дегенде төрт буын; «а-та-лары-ма» дегенде бес буын сөз буын санына қарай бір буынды, үш буынды, төрт, буынды, онан көбі көп буынды сөз деп аталады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарын айырту.

Бал, бала, балалар, сау, саулық, саусак, сауда, саудагер, тай, тайау, тайғақ, тайғанақ, тайсалы, тайпалу, тайану, аш, ашық, ашқыш, ашқан, ашқарақ, ашқылтым, жан, дене, самай, сақал, мойын, кеуде, алақан, шеміршек, апа, қарындас, немере, нағашы, құдаша, қаз, қарға, қара құс, қарлығаш, жапалақ, балықшы, жағалтай, күйкентай, безгелдек, қызғаншақ, қорғануға, сақтануға, аударуға, құлатуға, сескенуге, өстіруге, солқылдауға, сандырақтауға, шашыратуға, аударыстыруға, ұшыратуға.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліңдер, буындар арасына сызықша (–) қойыңдар. *Үлгі:* сау-да, са-йақ, а-сық, тұш-қыл-тым, са-рым- сақ сақ-та-ну-ға, жал-пыл-дау-ға, а-тыс-тыру-ға.

Ел құлағы елу. Бұлт ала, жер шола. Дауыл болмай жауын болмас; ит баласы сауын болмас. Жақсы келсе құт; жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Көп қорқытады, терең батырады. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Арзанның сорпасы татымас. Бақыр қазан піскені баршамызға пайдалы. Көшсе, көш қасындамыз, отырса, от басындамыз. Үйге келгенде үйдей өкпенді айтпа, ас қадірін білмесең, ашаршылық берер сазанды; ат қадірін білмесең, жаяулық берер жазанды. Шақырғандарға бар; шаққандардан қаш. Шақырғандарды шақырамын, шақырмағандарға қақырамын.

БУЫН МЕН ДЫБЫС

Бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болады. Мәселен: «Не?», «же!», «мә!», «ат», «аш» деген сөздердің ішінде бір буыннан бар, мұндағы әр буында екі-екі дыбыстан бар. «Не?» (бірінші дыбыс «н», екінші дыбыс «е»), «Же!» (бірінші дыбыс «ж» екінші дыбыс «е»), «ат» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «т»), «аш» (бірінші дыбыс «а», екінші дыбыс «ш»).

Қап, бас, жел, күл, мес, бай, жау деген сөздер бір буынды, бірақ бұлардың әр буынында екіден емес, үш-үштен дыбыс бар: қ-а-п, б-а-с, ж-е-л, к-ү-л, м-е-с, б-а-й, ж-а-у. Бір дыбысты буындар да болады. Мәселен, а-ра, а ға, а-су, а-зу, а-сы деген сөздердің бірінші буындарында бір-бір дыбыстан, екінші буындарында екі-екі дыбыстан бар. Дыбыс таңбасын *қаріп* деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қаріп бар дейміз, айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс пен қаріп екеуі екі басқа нәрсе, біріне-бірі қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қаріп көрінетін, естілмейтін нәрсе.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің буындарында неше қарыптан бар екенін айырту.

Ақ, тоқа, саз, бет, құн, ай, бай, сай, тау, бау, жау, ата, ара, жала, шана, азы, аты, асы, жасы, саны, жаны, аран, ажар, ұзау, бұрау, арзан, шортан, бұршақ, тармақ, салмақ, алмағы, салмағы, тармағы, шарбағы, атпаған, жатпаған, қалмаған.

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөлу, әр буындағы қаріптің санын буын үстіне сипырмен қою керек.

Жарлы болсаң арлы болма, бар болсаң таспа, жоқ болсаң саспа. Барымен базар, жоқты қайдан қазар. Пайдасыз болса, байдан без, панасыз болса, сайдан без. Бар мақтанса табылар, жоқ мақтанса шабылар. Талтандасаң талтанда, ақшаң болса қалтанда. Күлме досыңа, келер басыңа. Досқа күлкі, дұшпанға таба болма. Ақшаны жолдан тапсаң да санап ал. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі. Ақыл жас ұланнан, жүйрікі тай күнаннан. Сыр сипағанды білмес, жаман сыйлағанды білмес. Көше білмес жамандар көше көлікі өлтірер, сөйлей білмес жамандар сорды өзіне келтірер.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАР, ОЛАРДЫҢ ТАҢБАЛАРЫ

Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Олардың таңбалары мынау: ا (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ق (қ), ك (к), ءك (н), ل (л), م (м), ن (н), و (о), و (ү), و (у), ة (е), ي (и), ى (ы).

Бұлардан басқа бір көмекші белгі дәйекші (ء) бар.

Дыбыстар дауысты, дауыссыз болады. Соған қарай таңбалары да дауысты, дауыссыз болып бөлінеді¹².

Дауысты таңбалар: ا (а), و (о), و (ү), ى (ы), ة (е).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауысты таңбалардың астын сызып көрсетіндер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқыр көргенінен жазбас. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең соны орарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер. Ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адаस्कанның артындағысы білер; жеңілгеннің жанындағысы білер.

Дауыссыз таңбалар: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ش (ш), غ (ғ), ق (қ), ك (к), ك (г), ك (н), ل (л), ن (н), و (у), ي (й).

Сынау. Төмендегі сөздерді буынға бөліп, буын ішіндегі дауыссыз таңбалардың астын сызып көрсетіндер.

Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға. Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Бір аштың бір тоқтығы бар. Не ексең, соны орарсың. Таспен ұрғанды аспен ұр. Құлақ естігенді көз көрер, ағаш көркі жапырақ, адам көркі шүберек. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Өгізді өрге салма, қанатың талар; жаманға жүзің салма, сағың сынар. Адаस्कанның артындағысы білер; жаңылғанның жанындағысы білер.

¹² Дыбыстар қандай түрге бөлініп, қалай аталса, олардың таңбалары да солай бөлініп, солай аталады.

Дауыссыз дыбыстар түрлі қасиеттеріне қарай өзара бірнеше түрге бөлінеді.

1. Жарты дауысты дыбыстар: *р, л, у, и.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты дыбыстардың таңбаларын айырту.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты «у» жана «и», «р», «л»-ларды айырту.

Бай байға құяр, сай сайға құяр. Өзі тойса да, көзі тоймайды. Айбар керек, әл керек, әлсіз айбар не керек. Ауру қалса да, әдет қалмайды. Денсаулық зор байлық.

Айналдырған ауру алмай қоймас. Сарт байыса там салар, қазақ байыса, қатын алар. Тойға барсаң тойып бар, жұмысыңды қойып бар. Ат аяғын тай басар. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Тай тулап үйірінен шықпас. Ішің удай ашиды, еш амал жоқ етуге.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі жарты дауысты дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Той – тондынікі, ас – аттынікі. Бәрің бірдей тойшы болсаң, құу боласын, бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боласың. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Ет сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Түйенің үлкені көпірде таяқ жейді. Бір байдың жұртына екі тышқан таласыпты. Ат аунаған жерде түк қалады. Атты қамшымен айдама, жеммен айда. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Отпен ойнасаң, күйерсің; баламен ойнасаң шаршарсың.

Соңғы түйенің жүгі ауыр. Тай тулап үйірден шықпас. Шірікке шыбын айнарлар. Жыртық үйге тамшы үйір; арық атқа қамшы үйір. Байтал шауып, бәйге алмас. Екі кеменің құйрығын ұста, жетсін бұйрығың.

2. Қатаң дыбыстар: *б, п, т, с, ш, қ, к.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң дыбыстардың таңбаларын айырту.

Соқырдың қолына түспе, саңыраудың астына түспе. Берсең аларсың, ексең оарарсың. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Базарға бар да бағың сына. Ұлың өссе ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе, қылықтымен ауыл бол. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Атаңа не қылсаң, алдына сол келер. Бүркіт

қартайса, тышқан аулар. Ит жеңгенін талайды. Құда сүт жоқ, жылқыда өт жоқ.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Өлген келмес, өшкен жанбас. Жақсы келсе құт, жаман келсе жұт. Тисе терекке, тимесе бұтаққа. Жемісті ағаштың басы төмен. Көп тілегі көл. Ел құлағы елу. Жеті рет піш, бір рет кес. Көз қорқақ, қол батыр. Жер анасы, мал баласы. Күлме досыңа, келер басыңа. Тамыр тартқан тарықпас. Сақтықта қорлық жоқ. Шөп біткен жерге бітер. Аспанға қарай оқ атпа, өзіңнің түсер басыңа. Аш тамағым, тыныш құлағым. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Шам жарығы түбіне түспес. Қойшы көп болса, қой арам өлер. Ит семірсе иесін қабар. Ат аунаған жерде түк қалады. Аман болса бұл басым, тағы шығар бұл шашым.

3. Ұяң дыбыстар: *м, н, ң.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң дыбыстардың таңбаларын айырту.

Талтандасаң талтаңда, ақшаң болса қалтаңда. Берсең аларсың ексең орарсың. Базарға бар да бағың сына. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы. Асың барда ел таны, атың барда жер таны.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі ұяң дыбыстардың таңбаларының астын сызып көрсетіндер.

Жақсыдан жаман туады, жүйріктен шабан туады. Тон жағасыз болмайды, ел ағасыз болмайды. Батыр ортақ, бай ортақ, төресі әділ би ортақ. Ханның басын хан жұтар, қардың басын қар жұтар. Сенікі, менікі деген – көңіл тарлығы, әрі жат, бері жат деген – төсек тарлығы. Тау мен тасты су бұзар, кісі арасын сөз бұзар. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер. Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың. Берген жомарт емес, алған жомарт.

4. Ымыралы дыбыстар: *ж, з.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ымыралы дыбыстардың таңбаларын айыру.

Сан тимеске сан тиді, табақ-табақ нан тиді. Саңырауға сәлем берсең, атаңның басы дейді. Жорға мінген жолдасынан

айырылады. Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер. Көп жасаған құрдасынан айырылады. Жығылған күреске тоймас. Саяқ жүрсең таяқ жерсің. Тыңдамасқа сөйлеген есіл сөзім, жыламасқа жылаған екі көзім. Ауызы күйген үрлеп ішер. Жеген білмес, тураған білер. Бұйдалаған тайлақтай, жетелеген мойнақтай. Шын жомарт жоқтығын елемес, шын жүйрік тоқтығын елемес. Түлен тұртпесе, түнде қайда барасың?

5. Ымырасыз дыбыстар: *д, з, г.*

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі ымырасыз дыбыстардың таңбаларын айырту.

Екпей егін бітпес. Тез қасында қисық ағаш жатпас. Жыртық тесікке күледі. Ұялмаған өлеңші болар, ерінбеген етікші болар. Ұйқы төсек талғамайды. Күркіреген күннің жауыны аз. Жығылған сүрінгенге күледі. Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды; көз көруге тоймайды, құлақ естуге тоймайды. Көңіл ойға тоймайды, бөрі қойға тоймайды. Жау жағадан алғанда, ит етектен алады. Көрген жерде бой сыйлы, көрмеген жерде тон сыйлы. Ел қыдырған сыншы болар, тоғай қыдырған үйші болар. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Ер туған жеріне, ит тойған жеріне. Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса. Жоғарыда орын барда төмен отырма. Ас – адамның арқауы. Жаз шананды сайла, қыс арбанды сайла.

СӨЗ ТҮЛҒАЛАРЫ

1. Түбір сөз
2. Туынды сөз
3. Қос сөз
4. Қосалқы сөз
5. Қосымшалар

Түбір сөз дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз. Мәселен: бас, тас, шаш, қол.

Туынды сөз дегеніміз – бастапқы тұлғасы да, бастапқы мағынасы да өзгерген сөз. Мәселен, бастық, тастақ, шашақ, қолтық.

Қос сөз дегеніміз – қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі нәрсенің көбін қамти атайды. Екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз деп, соңғысы – жалқылағыш қос сөз деп айтылады.

Жалтылағыш қос сөздер: аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жүрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, бұта-бұтанак, жер-су, түйе-мүйе, бұзау-мұзау, қой-қозы, тағысын тағылар.

Жалқылағыш қос сөздер: жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ піспек-сап, шеге-балға, қауға-шелек, асыл-бек, ес-кұл, төре-тай, ер-батыр, есен-аман, өмір-қожа, шекті-бай, тағысын тағылар.

Қосалқы сөз дегеніміз – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен: *да, зой, ғана* (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

Қосымшалар дегеніміз – сөз емес, сөзге жалғанатын буындар. Бұларда өз алдына мағына жоқ, басқа сөзге жалғанбай бөлек айтылмайды да, сондықтан бұлар қосымшалар деп аталады. Қосымшалар екі түрлі: Біреулері жалғанған сөздің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді. Екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы қосымшалар, тысқарғы жалғаулар не тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар *ішкері жалғаулар* не тікелей жұрнақ деп аталады.

Түсінікті болу үшін мысал келтірейік: Алайық, «жылқы» деген сөзді, «-шы», «-ның» деген қосымшаларды. Жылқы де-

ген сөзге «-шы» қосымшасы да, «-ның» қосымшаны да қосып байқайық: қайсысы жұрнақ болып шығар екен. Жылқы – жылқышы, жылқы жылқының. «Жылқышы» дегенде сөздің бастапқы мағынасы да, тұлғасы да өзгерді. «Жылқышы» деген сөз енді мал табының есімін көрсетпейді, адам табының есімін көрсетеді. «Жылқының» дегенде сөздің тұлғасы өзгерілді, мағынасы өзгерген жоқ: «жылқының» деген сөз бәрібір мал табының есімін көрсетіп тұр. Айтылғаннан енді мәлім болды: «-шы» қосымша жұрнақ екендігі, «-ның» қосымша жалғау екендігі.

Ескерту. Жалғау аз, жұрнақ көп. Жалғау түбір сөзде де, туынды сөзде де болады. **Жұрнақ*** түбір сөзде жоқ, туынды сөзде ғана болады.

СӨЗ ЖАЗУЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ

1. Әр сөз түбір сөз болсын, туынды сөз болсын, жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге тұтас жазылады, үзілетін қаріптер келген жерде үзіледі; ол үзілу сөздің тұтастығын бұзбайды (үзілетін қаріптер: *a, d, p, z, o, ʃ, y, e*).

2. Жалпылағыш қос сөздердің арасы дәйім сызықшамен (–) айырылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек. Қой-қозы, түйе-мүйе, сауыт-сайман, ер-тұрман).

3. Жалпылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен айырылып та, айырылмай да жазылады.

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болса, мәселен, екеуі бірдей жуан я жіңішке айтылатын болса, онда екеуі айырылмай, тұтас жазылады (басқұр, қолқап, Балжан, желкесер, Алтынбай, Атанбай, Тасболат, Баймырза).

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болмаса, мәселен, бірі жуан, бірі жіңішке сөз болып келсе, онда аралары сызықшамен айырылып жазылады (жел-бау, төсек-ағаш жүк-аяқ, Тілеу-бай, Есқұл, Төре-ғай, Жан-темір, Мұрат-бек, Мал-келді, Меңді-қара, Жігі-қара).

* (Ескерту: Баспадан кеткен қате болар, өйткені жұрнақ туралы анықтама осы тақырыптың 7-нші тармақшасында анық айтылады (Құраст.))

Ескерту. Сөздің тұлғасы мен тұрпаты бір емес. Тұлғасы бірдей сөздердің тұрпаттары басқа болуы мүмкін. Мәселен: «Тұрғанбай» – «Тұрғамбай» деген сөздердің тұлғалары бірдей, тұрпаттары бірдей емес. Мұндай орында айтылу дұрыс-бұрысына қаралады. Дұрысы «Тұрғамбай емес, «Тұрғанбай», сондықтан жазғанда «Тұрғанбай» деп дұрыс тұрпатымен жазамыз. Сондай-ақ, қос сөздерде, қосарлап айтқан сөздерде дауыс жеделдігі мен дауыс тұтасынан болатын тұрпат өзгерісіне карамай, жеделдік; тұтастық жоқ жеке күйіндегі тұрпатымен жазамыз. Мәселен: «жүк-аяқ» деген сөзді «жүк-аяқ» деп, «Қара-гөз» дегенді «Қара-көз» деп, «Сылаңғыз» дегенді «Сылаңқыз» деп жазамыз.

4. Сөз артынан жалғанатын демеулер алдындағы сөзден сызықшасыз бөлек жазылады, ондай демеулер түбір сөз бен жалғаудың арасында айтылатын болғанда түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады. Мысалы: «жақсы ма?», «жақсы-ақ ба?», «жақсымысың?», «жақсы-ақ-бысың?».

5. Үндестік заңына келмейтін «гер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтар түбір сөзге қосылып жазылады. Ондай жұрнақпен жазылған сөздің түбірінде дәйекші болса, оның дәйекшісі жұрнақ қосылғанда да қалмай жазылады (мысал: *توزدی کی* (түздікі), *سوزوار* (сөзуар), *بی‌لی‌مپاز* (білімпаз)).

6. Қосалқы «ма», «ба»-лардан «еді», «екен» деген сөздер бөлек жазылады. *Айттар ма еді, келер ме еді, бар мас ба еді. Айтқан ба екен? Көрген бе екен? Білді ме екен?* тағысы тағылар.

7. Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады, жұрнақ ішіндегі дыбыстар естілу қалыбынша жазылады.

8. Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары естілген қалпынша жазылады. Жұрнақтар мен жалғаулар сөздің аяқ дыбысының түріне қарай, тұрпатын өзгертіп жалғасады.

ЖҰРНАҚТАР

1. «-лық» жұрнақ. Бұл жұрнақ сөздің аяғы дауысты дыбыс немесе жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лық» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалық, жабы-жабылық, жау-жаулық, бай-балық.

Ескерту. «-лық» жұрнақ турасындағы бұл заңға аяғына жарты дауысты «л» келетін сөздер көнбейді. Оның көнбейтін себебі, қазақ тілі «л» дыбысы қабат келуін сүймейді. Сондықтан екі «л» қабат келген жерде, біреуін басқа дыбысқа айналдырып айтады. Мәселен, «Алла» деген сөздегі қабат келген екі «л»-дың біреуін «д»-ға айналдырып, «алда» қылып айтады. Сондай-ақ «-лық» жұрнақтағы «л» да екі «л»-дың біреуі болып келетін жерде «д»-ға айналып кетеді. Мәселен: сал-сал-лық боларға тиіс еді, олай айтылмай, сал-салдық болып айтылатын себебі, қазақ тілінің екі «л» қабат келуін сүймегендігінен.

Сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «-лық» жұрнақ өзгеріліп «-дық» болып жалғанады. Мәселен: хан-хандық, аң-аңдық, сұм-сұмдық.

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, жұрнақ «-лық» өзгеріліп, «-дық» болып жалғасады. Мәселен: құм- құмдық, хан-хандық, аң-аңдық.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «-лық» жұрнақ «-тық» болып жалғасады. Мәселен: қап-қаптық; жұрт-жұрттық, аш-аштық, қас-қастық, жас-жастық, сақ-сақтық.

Жіңішке сөздерде «-лық» орнына «-лік», «-дық» орнына «-дік», «-тық» орнына «-тік» болып жалғасады, мәселен: ине-инелік, жеті-жетілік, ер-ерлік, ел-елдік, тең-теңдік, ерке-еркелік, кедей-кедейлік, жетім-жетімдік, көп-көптік.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерге «-лық» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Бас, қас, мұрын, ауыз, ерін, тіл, қабырға, арқа, тері, өкпе, бел, тамыр, сан, тізе, балтыр, өкше, ұлтан, ата, ел, күйеу, бажа, құда, жігіт, қарт, ене, ат, жорға, айғыр, бұқа, қошқар, маймыл, ай, күн, жарық, қар, күз, түс, түн, күміс, түс, ала, саз, батыр, қу, жақын, зор, игі, жаман, тірі, нашар, қатты семіз, жауыз, ырас, ірі, қисық, сулық, көркем, әдемі, жуас, ұяң, әңгі, монтаны,

қиын, паң, аңқау, нас, салақ, шапшаң, бос, дұрыс, тура, соқыр, сараң, қара, тоқ, мас, сұм.

2. «-шы» жұрнақ. Бұл жұрнақ жуан, жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады. Бірақ жуан сөзде жуан айтылады, жіңішке сөзде жіңішке айтылады. Мәселен: мал-малшы, ел-елші, жылқы-жылқышы, түйе-түйеші, ылау-ылаушы, егін-егінші.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-шы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Аң, өлең, нан, із, пеш, аяқ, қазан, темір, көмір, қырман, орақ, ат, бие, сиыр, балық, ойын, жыр, домбыра, қобыз, сырнай, арба, қарауыл, отын, балшық, алтын, күміс, сыр, балта, бата, ара, етік, тігін, ой, той, өсек, өтірік, қала, базар, бас.

3. «-шыл» жұрнақ. Бұл жұрнақ та жуан, жіңішке сөздерге бірдей жалғанып, бірдей жазылады. Жуан сөздерде жуан, жіңішке сөздерде жіңішке болып айтылады. Мәселен: қазақ-қазақшыл, жетек-жетекшіл, қара-қарашыл, күн-күншіл, қайғы-қайғышыл.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-шыл» жұрнағын қостырып, туынды сөз істету.

Тер, кір, жер, қайын, тел, кел, есеп, ауыл, су, қымыз, жұрт, соқа, аяң, өсек, уайым, тәуекел, ырым, амал, қызыл, өзім, өзге, ойын, шын, басқа, ертеқ, бүгін, еркін, төр, көп, тәсіл, әдіс.

4. «-лас» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лас» күйінде жалғасады. Мәселен: қора-қоралас, ау-аулас, ай-айлас, ақы-ақылас, сыр-сырлас, қол-қолдас (қол-лас болмайды).

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лас» орнына «-дас» болып жалғасады. Мәселен: мұң-мұңдас, қан-қандас, ым-ымдас.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-лас» орнына «-тас» болып жалғасады. Мәселен: от-оттас, тап-таптас, ошақ-ошақтас, қос-қостас, бұрыш-бұрыштас.

Түбір сөздің аяғы жіңішке болса, «-лас» орнына «-пес» «-дас» орнына «-дес», «-тас» орнына «-тес» болып жалғасады. Мәселен: Төбе-төбелес, көл-көлдес, жер-жерлес, тілек-тілектес, шек-шектес, шөп-шөптес.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лас», «-лес», «-дас», «-дес», «-тас», «-тес» жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Бас, бауыр, бу, тізе, өкше, ата, қайын, құда, тоғай, сабақ, табак, су, екі, түс, заман, қарын, тұқым, кара, ілік, одақ, ақыл, пайда, жарна, енші, ен, таңба, ірге, сыбай, үн, жайлау, суат, көңіл, бата, аяқ, отан, ру, ұя, орыс, құрық, тек, дәм, олжа, амал, тілеу, от, шабын, қоныс, сыбаға, кіндік.

5. «-лы» жұрнақ. Түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, осы «-лы» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалы, тау-тауды, тай-тайлы, қар-қарлы, мал-малды (маллы болмайды).

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лы» орнына «-ды» болып жалғасады: мәселен: мұң-мұңды, сан-санды, шам-шамды.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса** «-лы» орнына «-ты» болып жалғасады. Мәселен: сап-сапты, ат-атты, тас-тасты, құлақ-құлақты, бұрыш-бұрышты.

Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақтар да жіңішке болып жалғасады; мәселен: шеге-шегелі, түйе-түйелі, тіреу-тіреулі, кегей-кегейлі, үрей-үрейлі, тек-текті, жел-желді, жер-жерлі, күш-күшті, іс-істі.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Кісі, адам, дене, бас, шаш, сақал, самай, иек, мұрт, маңдай, кеуде, жүрек, бүйір, қарын, тамыр, тізе, табан, тобық, ата, ана, аға, іні, күйеу, жаға, етек, түн, мақта, ет, қымыз, айран, су, шоп, тары, сұлы, жуа, ағаш, мойыл, үй, тұмар, жылқы, жорға, бұталы, шағала, аң, аю, қасқыр, балық, ақша, май, сүмбе, құндақ, алтын, күрең, ақыл, ес, үміт, сана, саңылау, қайғы, ашу, құла,

6. «-лау» жұрнақ. Түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс болса, осы «лау» күйінде жалғасады. Мәселен: бала-балалау, қара-қаралау, тау-таулау, сұлу-сұлулау, тар-тарлау, жар-жарлау, шал-шалдау.

Түбір сөздің аяғы **ұяң дыбыс болса**, «-лау» орнына «-дау» болып жалғасады, паң-паңдау, шың-шыңдау, құм-құмдау.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-лау» орнына «-тау» болып жалғасады. Мәселен: ақ-ақтау, жас-жастау, аш-аштау.

Түбір сөз жіңішке болса, жұрнақ та жіңішкереді «-лау» орнына «-леу», «-дау» орнына «-деу», «-тау» орнына «-теу» болып жалғасады. Мәселен: көне-көнелеу, ірі-ірілеу, кір-кірлеу, семіз-семіздеу, кең-кеңдеу, кем-кемдеу, төмен-төмендеу, көк-көктеу, сирек-сиректеу.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-лау» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Жаман, меңіреу, батыр, ер, қорқақ, сұр, сары, кедей, жақын, жуық, үлкен, зор, өткір, биік, ескі, қызық, сасық, бүкір, қалың, жұқа, ыссы, суық, керең, терең, жылтыр, тегіс, жақсы, қымбат, алыс, ұзын, жұқа, шолақ, көркем, жуас, ұян, жеңіл, өгей, лас, лай, жас, ұсақ, аласа, салақ, нас, сақау.

7. «-сыз» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөзге аман осы күйінде қосылады; жуан сөзге қосылса, жуан болып айтылады. Жіңішке сөзге қосылса, жіңішке болып айтылады. Мәселен: Құлақ-құлақсыз, иек-иексіз.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «сыз» жұрнағын қостырып туынды сөз еткізу.

Бас, аяқ, қол, жол, бұл, жем, жең, тең, тек, ем, жел, көл, бет, еп, ат, қой, түйе, мал, ет, сүт, сорпа, тән, жан, ел, күн, бала, жала, қала, құла, албар, ау, бау, жота, бұта, күй, үй, ми, ой, от, құт, бақ, жақ, оқ, серік, ар, жар, түр, түк, тол, түп, жіп, мұң, сал, тон, дақ, дәт, дәм, дәме.

8. «-ғы» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, осы «ғы» күйінде жалғасады. Мәселен: бұрын-бұрынғы, ар-арғы, соң-соңғы.

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғы» жұрнақ «-гі» болып жалғасады. Мәселен: кеше-кешегі, бүгін-бүгінгі, кейін-кейінгі, төмен-төменгі.

Қатаң дыбыстардан соң, жуан сөздерде «-қы» болып, жіңішке сөздерде «-кі» болып өзгереді. Мәселен: арт-артқы, сырт-сыртқы, түп-түпкі, шет-шеткі.

9. «-еке» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөзге жалғаспай сызықпен қосылып жазылғаны қолайлы, «-еке», «әке» деген сөзден азып болған жұрнақ: би-еке, төре-еке, батыр-еке, әке-еке, аға-еке, шеше-еке.

10. «-ынышы» жұрнақ. Бұ жұрнақ жуан сөзге жалғасса, жуан болып айтылады, жіңішке сөзге жалғасса жіңішке болып айтылады. Мәселен: бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, жиырманшы, отызыншы, қырқыншы, елуінші, алпысыншы, жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы, жүзінші, мыңыншы.

Сынау. Төмендегі «-ыншы» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма тоғыз, отыз сегіз, қырық жеті, елу алты, алтыс бес, жетпіс төрт, сексен үш, тоқсан екі, бір жүз он, жүз мың, жүз он, жүз жиырма.

11. «-у» жұрнақ. Бұ жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты дыбыс болса, осы күйінде бір «-у» болып жалғасады. Мәселен: кара-қарау, аса-асау, өте-өтеу.

Түбір сөздің аяғы дауыссыз дыбыс болса, ыу (ؤ) болып жалғасады. Мәселен, бар-барыу, кет-кетіу, бу-буыу.

Дағдыландыру. Төмендегі түбір сөздерге «-у» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ор, саба, қорық, күре, адас, сөз, аш, еле, тоз, ауна, қайыт, оқы, тоқы, сұрт, ұлы, өлше, күр, сөйле, сыз, шірі, қалғы, сау, ти, істе, тіле, жұу, бұу, тұу.

12. «-ғыш» жұрнақ. Бұ жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты яки жарты дауысты дыбыс яки ұяң дыбыс болса, осы «-ғыш» күйінде жалғасады. Мәселен: сана-санағыш, оқы-оқығыш, сау-сауғыш, бу-буғыш, тай-тайғыш, жан-жанғыш.

Түбір сөздің аяғы **қатаң дыбыс болса**, «-ғыш» орнына «-қыш» болып жалғасады. Мәселен: айт-айтқыш, тапқыш, бақ-баққыш, бас-басқыш, аш-ашқыш.

Түбір сөз жіңішке болса, «-ғыш» орнына «-гіш» болып «-қыш» орнына «-кіш» болып жалғасады. Мәселен: сөйле-сөйлегіш, ек-еккіш, бер-бергіш, шерт-шерткіш.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ғыш» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ал, көр, күрес, сақта, мақта, таста, баста, төз, кез, қақ, жақ, кір, сұрт, сас, асық, таңда, өлше, нан, кеп, теп, қара, кейі, оқы, қый, мүжі, бар, қу, жу, бу, ой, қой, той, сой, же, де, тіле, кес, тес,

ес, шаш, қаш, шеш, таң, жан, сал, бол, сол, құл, қал, қаз, жар, көм, ем, ен, ер, жый, тій, қый, құй, ій, тый, тұт, жұрт, қыз, аз, жыр.

13) «-**ғын**» жұрнақ. Бұл жұрнақ та «-ғыш» сияқты түбір сөздің аяғына жана түбіріне қарай «-қын», «-кін», «-гін» болып жалғасады. Мәселен: қу-қуғын, аз-азғын, қаш-қашқын, тас-тасқын, кеш-көшкін, жүр-жүргін.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-ғын» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ас, кек, төк, түр, тарт, жүт, үр, сау, жет, күт, ор, жақ, жек, тер, жаб, қат, таб, тол, қыр, үз, бақ, бұл, соқ, сат, тай, оз, өт, сол, ту, жырық, кес, сөз, шаш, айт, ат, ау, кой, қос, күл, тық, түс, ек, ер, ақ, бат, сүрт.

14) «-**ық**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса осы «-ық» күйінде жалғанады. Жіңішке болса, «-ық» орнына «-ік» болып жалғанады: аш-ашық, тес-тесік.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ық» жұрнағын қостырып, туынды сөз еткізу.

Ал, сал, ас, ал, тоз, бұз, көр, күр, кір, біл, сез, сыз, шірі, бұл, бер, сау, түс, жет, ой, тіле, сасы, өкіс, қада, қыс, жап, боя, біт, қаз, тау, жар, үш, сүй, сын, қат, кез, тес, қол, ора, қақыр, кекір, оз, жұл, қан, бұз, бұйыр, ес, жап, жаб, біл, жүз, еле, түкір, төле, үз, сол, жырт, жайық, кес, отыр, ау, аң, жара, жина, су, түр, құс.

15) «-**ақ**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса осы «-ақ» күйінде, жіңішке болса, «-ақ» орнына «-ек» болып жалғанады. Мәселен: тұр-тұрақ, кес-кесек.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ақ» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Жат, қос, қор, сез, жол, бұл, жет, көм, тап, ор, аш, от, құм, шаш, айт, ат, аң, шеш, күн, жүр, құш, құн, ол, жат, қаб, жіб, көп, түп.

16) «-**ыс**» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса, жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: бар-барыс.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ыс» жұрнағын жалғатып туынды сөз еткізу.

Ал бер, жүр, тұр, айт, қон, тарт, ту, ат, шап, сау, бұр, біл, соқ, қақ, таны, жұқ, той, жіт, шал, кір, шық, ор тап, жұт, бол, үр, тый, жек тұр, жақ, ұқ, жу, бақ, жұл, тала, жон.

17) «-м» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөз жуан болса жуан айтылады, жіңішке болса, жіңішке айтылады. Мәселен: атта-аттам, тісте-тістем.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-м» жұрнағын жалғатып, туынды сөз еткізу.

Ат, сал, жар, кел, кет, ас, қос, қарт, сұқ, соқ, кес, арт, күт, же, жыр, тіл, қала, байла, ора, іш, шайна, тұт, жұт, жай, сық, қыс, төз, қайт, қада, елше, ал, үз, жала, тат, ақ, тоң, сау, түс.

18) «-ынды» жұрнақ. Бұл жұрнақ та жуан сөзге жалғанса, жуан болып, жіңішке сөзге жалғанса жіңішке болып айтылады. Мәселен: қос-қосынды, кес-кесінді.

Сынау. Төмендегі сөздерге «-ынды» жұрнағын жалғатып, туынды сөз істету.

Қу, бу, ту, жу, бас, ас, тас, ақ, жақ, үр, ек, өк, жүгір, сат, қайт, сұрт, жыр, жұл, үз, мүжі, жұт, сөйле, қыр, ой, қуыр, ор, шақыр, қаз, боя, тап, жат, түкір, жапыр, семір, тұрт, шеш, байла, тала.

19) «-ма» жұрнақ. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, осы «-ма» күйінде жалғасады. Мәселен: сана-санама, таста-тастама, ту-тума, сау-саума, жай-жайма, қыр-қырма, сал-салма.

Түбір сөздің аяғы басқа дыбыстар болса «-ма» орнына «-ба», «-па» болып жалғасады. Мәселен: жаз-жаз-ба, оң-оңба, жон-жонба, шам-шамба, бас-баспа, ат-атпа, ақ-ақпа, жап-жаппа, аш-ашпа. Түбір сөздер жіңішке болса, «-ма» орнына «-ме», «-ба» орнына «-бе», «-па» орнына «-пе» болып жалғасады. Мәселен: кер-керме, іл-ілме, ій-ійме, кез-кезбе, көм-көмбе, кес-кеспе, ек-екпе.

Сынау. Төмендегі түбір сөздерге «-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе» жұрнақтарын жалғатып, туынды сөз істету.

Сал, қаз, бат, жат, сөз, таста, ас, күзе, қақ, қада, кір, тек, сұрт, таңда, қара, жек, қыдыр, сыз, ұр, соқ, ти, ой, қуыр, ор, жап, ұста, тұтық, ора, сына, айнал, боя, бас, тура, жар, ұш, жала, құла, жыр, жүз, кеш, көтер, тай, оз, жаныш, жай, мұз, шаш, қайна, ау, қой, сық, кіи, тоқы, қыс, тара, көш.

АТАУЫШ СӨЗДЕР

I. ЗАТ ЕСІМ

Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қарт, жаңбыр, жел, бу, сағым, кісі, мал, аң, құс, бақа, шаян, шыбын, шіркей, құрт, құмырсқа, қала, үй, төсек, орын, аяқ, табак, киім, қазан, ошақ, арба, шана, ер, тоқым, қамыт, доға, арқан, жіп, тамақ, су, мыс, қалам, сия, астық, жеміс, бақан, сойыл, құрық, таяқ, асық, топай, доп, қобыз, домбыра, сыбызғы, ақша, киіз, қадақ, мылтық, найза, қылыш, қанжар, оқ.

Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді *зат есім* дейміз. Зат есім туралы «*кім?*», «*не?*» деп сұраймыз. «*Кім?*» деп адам туралы сұраймыз. «*Не?*» деп басқа заттар туралы сұраймыз.

Мысалы: 1. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер; «*кім?*» мұрынды келер?» – «ер», «не» ерінді келер?» – «ат».

2. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман; «не жаман?» – «шаншу», «не жаман?» – «қаңқу».

3. «Жылы-жылы сөйлесең жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесең, қарт та діннен шығады. «Не: іннен шығады?» – «жылан». «Кім діннен шығады?» – «қарт».

4. Ит тойған жеріне, ер туған жеріне. «Не тойған жеріне?» – «ит». «Кім туған жеріне?» – «ер».

5. «Ас – адамның арқауы». «Адамның арқауы не?» – «ас». «Ас кімнің арқауы?» – «адамның».

6. «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада». «Кімнің көңілі балада?» – «ананың». «Кімнің көңілі далада?» – «баланың». «Ананың көңілі кімде?» – «балада». «Баланың көңілі неде?» – «далада».

Осындай кім? не? деген сұрауларға жауап болып айтылатын жаңа нәрселердің атын көрсететін сөздерді *зат есім* дейміз.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздерді айырту.

Аш кісі ұрысқақ, арық қой тырысқақ. Таспен ұрғанды аспен ұр! Еменнің иілгені – сынғаны, ердің ұялғаны – өлгені. Бұта қорғалаған торғай да қалады.

Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Жел болмай, шөп қозғалмас. Қыс арбанды сайла, жаз шанаңды сайла. Пышак берсең қынымен, қынын берсең шынымен. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ. Қазыға тойса, қарта әлем сасиды. Оқ жетпес жерден қылыш суырма. Үйді қозғасаң көшірерсің, отты қозғасаң өшірерсің. Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер. Айран сұрай келіп, аяғыңды жасырма. Құр қасық ауыз қыртады. Токпағы зор болса, киіз қазық жерге кіреді. Қалауын тапса, қар жанар. Ет етке, сорпа бетке.

Сынау. Төменгі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Бағың артқан шағыңда жапалақ салсаң қаз ілер, бағың қайтқан шағыңда лашын салсаң аз ілер. Мал басқа бітер, қына тасқа бітер. Нар жолында жүк қалмас. Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер. Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Кісі болған кісіні кісесінен танымын, кісі болмас кісіні мүшесінен танымын. Бұлт ала, жер шола. Ай мен күндей, әркімге бірдей. Би баласы биге ұқсар, биік-биік тауға ұқсар; хан баласы ханға ұқсар, қанатын жайған қазға ұқсар; бай баласы байға ұқсар, байланбаған тайға ұқсар. Қайырымсыз болса ханнан без, өткелсіз болса судан без, асусыз болса таудан без; Пайдасыз болса байдан без, панасыз болса, сайдан без. Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар; бәрінен де қой бағып, қойыртпақ ішкен озар.

Үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым, қарағайдың түбінен қайырып алған қобызым.

II. СЫН ЕСІМ

Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: Жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, бай, жарлы, қатты, жұмсақ, қою, сұйық, бай, жар, жақын, алыс, аш, тоқ, арзан, қымбат, қалың, қыран, зерек, кешше, өткір, топас, семіз, арық, жарық, тұнық, ылай, кәрі, жас, қиын, оңай, ауыр, жеңіл, сау, ауру, ақылды, ақымақ, есті, есалаң, ескі, жаңа, ұсақ, ірі, таза, ылас, сақ, салақ, сұм, аңқау, қу, меңіреу, жуан, жіңішке, ауыр, тегіс, жуас, сараң, жомарт, мырза, жылы, суық, тар, кең, бұдыр, тегіс.

Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер *сын есім* деп аталады. Сын есімнің сұрауы – *қандай?* Мәселен: жаман төре жан алар. Қандай төре жан алар? – Жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк. Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап береді жана өздері нәрсенің сынын көрсетеді. Осындай «қандай?» деп сұрағанға жауап болатын сөздердің бәрі де сын есім болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді айырту, қайсысы зат есім, қайсысы сын есім?

Жақсы кісі, жаман мал, биік тау, аласа ағаш, ұзын арқан, қысқа жіп, терең теңіз, тайыз көл, қатты құрт, жұмсақ нан, қою қатық, сұйық сүт, бай қазақ, жарлы мұжық, жақын үй, алыс ауыл, өткір пышақ, топас кісі, семіз қой, арық ат, қараңғы қора, жарық түн, тұнық су, ылай қақ, кәрі түйе, жас айғыр, қиын күй, оңай өлең, ауыр жүк, жеңіл сандық, сау жылқы, ауру сиыр, ақылды бала, ақымақ жігіт, ескі етік, жаңа шапан, ұсақ құм, ірі тары, таза жұрт, ылас қора, сақ ит, салақ қатын, сұм бала, аңқау қойшы, жуан қарағай, жіңішке тал, жылы жаз, суық қыс, тар шалбар, кең жаға, бұдыр жер, тегіс дала.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сын есім сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Аш бала тоқ баладай ойнамайды. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Жаман сайға су түссе, өткел бермес кешуге. Бай кісі балпаң келер, жарлы кісі қалтаң келер. Жақсы кеңес жарты ырыс. Ұзын көсеу қол күйдірмес. Тура биде туған

жок. Ауру күлкі сүймес, жүйрік итті түлкі сүймес. Қысқа жіп күрмеуге келмес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас. Арық малды асырасан аузы-мұрның май етер.

Қаранғы үйде қабан күркіреді. Кәрі түйе ойнақтаса жұт болады. Арық атқа ауыр камшы да жүк. Жыртық үйге тамшы ойнар. Шабан үйрек бұрын ұшар. Құрғақ қасық ауыз жыртар. Қуыс үйден құр шықпа, дайын асқа жасауыл болма, көп асқа бөкеуіл болма. Жақсы жолдың алысы жаман. Тез қасында қисық ағаш жатпас.

III. САН ЕСІМ

Кей сөздер нәрсенің санын атайды. Мәселен: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, бір жүз, екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз, тоғыз жүз, мың, он мың, жүз мың, миллион.

Нәрсенің санын сұрағанда неше? немесе қанша? деп сұраймыз.

Нәрсенің дәл санын білуге сұрағанда неше? деп сұраймыз. Мәселен: «Неше кісі келеді?» – «үш кісі келеді». Нәрсенің дәл санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұрағанда қанша? деп сұраймыз. Мәселен: «Қанша күн жүресің?» – «үш-төрт күн жүремін».

Тойда неше (неше) кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды. Мәселен: «Екі жүз кісі болды» демейді, «екі жүздей кісі болды» дейді.

Жоғарғы келтірген мысалда: «Неше кісі?» дегенге «үш кісі» деген сөз жауап; «қанша кісі?» дегенге «екі жүздей кісі» деген жауап. Басқаша айтқанда «неше?» дегенге «үш», «қанша?» дегенге «екі жүздей» деген сөздер жауап болып тұр. Міне, осы сияқты **неше? қанша?** деп сұрауға жауап болатын жаңа нәрсенің санын көрсететін сөздерді **сан есім** дейміз.

Ескерту. Неше? деген сұрау, нешеу? деп те айтылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі сан есім сөздерді айырту.

Бір кісі, екі бет, үш омыртқа, төрт түйе, бес ат, алты бала, жеті қарға, сегіз бөдене, тоғыз үй, он балық, отыз сиыр, жиырма сом, жиырма төрт тиын, үш отыз алты асық, қырық жұлдыз, қырық-елу жыл, елу тоғыз жас, алпыс ара, алпыс екі құрт, жетпіс қой, жетпіс бір ұлақ, сексен жеті құлаш, тоқсан тоғай, тоқсан тоғыз торғай, жүз топай.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сан есімнің астын сызып көрсетіндер.

Мың қосшыға бір басшы. Екі рудан би болса, ел байсал таппас. Екі кісі қағысса, бір кісіге орын болар. Ер қаруы – бес қару. Бір кісі мың кісіге олжа салады. Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем. Үйінде екі қатын болса ойран болар, екі сиыр болса айран болар. Елу жылда ел жаңа. Жетесі жаман жас бала, тоқсандағы шалмен тең. Тоғышардың баласы, жиырма бесте жаспын дер; Ораздының баласы он бесінде баспын дер. Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары. Өтірік екеу, шын төртеу. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Сексен інген боталап, сегіз келін қомдасын. Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Бас екеу болмай мал екеу болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тонып секіреді.

Төртеу түгел болса, төбедегіні алар, алтау ала болса ауыздағы кетер.

IV. ЕСІМДІК

Кейбір сөздерді зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүргендіктен *есімдік* дейміз, мәселен: «Нұрман отыр» дегеннің орнына «ол отыр» деп айтамыз. «Мұғалім» дегеннің орнына «мен» деймін; «шәкірт» дегеннің орнына «сен» деймін. Мұндай сөздер көбіне өзге есімдер орнына жүретін болғандықтан *есімдік* деп аталады.

Мәселен, есімдік сөздер: мен, сен, ол, біз, сіз, олар, кім, не, қайсы, қандай, өзім, өзің, өзі, бұл, ол, мынау, анау, бірі, бәрі, менікі, сенікі, онікі, өзімдікі, өзінікі, өзіндікі, басқанікі.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту.

Әрі жат, бері жат демек – төсек тарлығы; сенікі, менікі демек – көңіл тарлығы. Өзімдікі дегенде, өгіз қара күшім бар, өзгенікі дегенде, анау-мынау ісім бар. Құлан өз қағынан жерімес. Сиыр өз тілінен қыршаңқы болады. Не ексең, соны орарсың. Кім мықты, кім нашары мәлім болар, түскенде той-томаға белін буып. Үйдің жылы-суығы қыс келгенде білінер, кімнің алыс-жуығы іс келгенде білінер. Аттың бәрі тұлпар емес, құстың бәрі сұңқар емес. Сіз деген әдеп, біз деген көмек. Бүгін айдың нешесі? Қара қайсы? Хан қайсы? Елді ойлаған жан қайсы? Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың. Оны тастап мұны алдың, бұдан тағы құр қалдың, өзі қандай болса, сөзі сондай. Сен сұңқарсың, мен қумын. Саған дұшпан, маған жау. Жылқыда тұлпар сен едің, жігітте сұңқар мен едім. Сен астым-да сау тұрсаң, қыдыра жалды қыл құйрық сенен озбас деп едім. Бұл сөздің бәрі де ырас, емес жалған.

V. ЕТІСТІК

Кей сөздер нәрсенің істейтін *ісін* атайды. Мәселен: арт, тарт, ал, ұр, саба, сок, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, күз, қак, қада, кір, төк, өксі, таңда, сеске, ұлы, өлше, кет, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тіле, түр, ор, сақ, жақ, жек, бар, жаз, кет, қара, тара, жала, құй, тап, қой, той, сой, жой, жу, бу, қу, жый, тый, қый, ій, ки, мұндай сөздер етістік сөздер деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы *не етпек?, не істемек?, не қылмақ?, не болмақ?* Етістіктің жалпы сұрауы не етпек?

Мысал: Қар жауады, кетеді. «Қар не етеді?» – «жауады?», «қар не етеді?» – «кетеді». Қой маңырайды, түйе боздайды. «Қой не істейді» – «маңырайды», «түйе не істейді?» – «боздайды». Күн күркірейді. «Күн не қылады?» – «күркірейді». От сөнді, ел жатты. «От не қылды?» – «сөнді». «Ел не қылды?» – «жатты». Жас өсер, жарлы байыр. «Жас не қылар?» – «өсер». «Жарлы не қылар?» – «байыр». «Жауады», «кетеді», «маңырайды», «боздайды», «күркірейді», «жатты», «сөнді», «өсер», «байыр» деген сөздер не етеді? не істейді? не қылады? деп сұрағанға жаңа өздері істеген істерді атайтын сөздер. Сондай не етпек? не істемек? не қылмақ? деген сұрауларға жауап болатын сөздер – бәрі де *етістік* болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі сөздерді айырту. Қайсысы зат есім, қайсысы етістік?

Кісі сөйлейді, түйе боздайды, ит үреді, қой маңырайды, козы жамырайды, бала ойнайды, мен жүремін, сен жүресің, ол жүреді, бұл оқып отыр. Бірман күліп тұр, Нұрлан жылап тұр, жел соғып тұр, бу бұрқырап тұр. Көкті бұлт торлады, күн шықты, тұман серпілді, жұрт оянды, төсектен тұрды, мал өрді, өріске кетті. Нұрман киінді, жуынды, шай ішті, кітаптарын алды, Жаз болды, қар еріді, сулар ақты, өзендер тасыды.

Ел қыстаудан шықты. Жер көгерді, мал тойынды. Малшы мал бағады. Жыршы өлең айтады. Домбырашы күй тартады. Хатшы қағаз жазады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, етістік сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Құс баласы қырымға қарайды, ит баласы жырымға қарайды. Күн жазға айналды. Сай сайға құяды. Оңқа ойынбұзар, тентек жиын бұзар. Көп азға зорлығын айтады, аз көптен көрген қорлығын айтады. Жыртық тесікке күледі. Тез қасында қисық ағаш жатпайды. Шаруа жаз жазылады, қыс қысылады. Ұялмаған өлеңші болар, ерінбеген етікші болар. Бақ-бақ еткен текені қыс түскенде көрерміз, батырсынған жігітті ісі түскенде көрерміз. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Үйді қозғаған көшірер, отты қозғаған өшірер. Құр қасық ауыз жыртар. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Есек түйе болмайды, сиыр бие болмайды. Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды. Аталы сөзді арсыз қайырар. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Бірлік болмай тірлік болмас. Жауға жаныңды бер, сырынды берме. Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Ел ұрыссыз болмас, тау бөрісіз болмас, ордалы құлан ақсағын білдірмес. Жалт-жұт етеді, жалмап жұтады. Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

I. ҮСТЕУ

Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толтыру үшін үстеу болады. Мәселен: «әрең келдім» дегенде, «әрең» демесем де, келгенім көрініп тұр, бірақ «әрен»-ді қосқанда келгендік үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» дегенде «әбден» демей де, бітіргендік көрініп тұр; бірақ қалай бітіргендік көрінбейді, «Бітірді»-нің үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі де көрінеді, «дөп тиді» дегенде тигендігі «дөп» деп айтпасақ та, көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді, «дөп» деген сөзді қосып айтсақ, қалай тигендігі де көрінеді. «Ол әрі кетті», «мен бері келдім» дегенде «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ та оның кеткендігі, менің келгендігім көрініп тұр. Бірақ оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім «әрі», «бері» деген сөзді айтпасақ, көрінбейді. Сондай-ақ *«Бұрын адам аз, жер кең болған, енді адам көп, жер тар болды»*. «Бұрын» деген сөзді айтпасақ та адам аз болғаны, жер кең болғаны көрініп тұр, бірақ адам қашан аз болғаны, жер қашан кең болғаны көрінбейді. «Бұрын» деген сөзді қосып айтсақ, қашан аз болғандығы көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. «Енді» деген сөзді айтпай «адам көп, жер тар болды» десек де, адам аз, жер тар болғандығы көрінеді. Бірақ қашан солай болғандығы керінбейді. «Енді» деген сөзді қосып айтсақ, адам қашан аз болғандығы, жер қашан тар болғандығы анық көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді.

Осындай сөз үстіне қосылып, сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді *үстеу* дейміз.

Көбінесе үстеу сөз орнына басқа сөздер, не басқа сөзден туынды үстеу сөздер жүреді. Нағыз таза үстеу сөздер қазақ тілінде аз. Үстеу сөз де, туынды үстеу сөз де, үстеу сөз орнындағы басқа сөз де – бәрі сұраудан білінеді. Қалай?, қашан?, қайда? деген сөздерге жауап болып айтылатын сөздердің бәрі де я үстеу сөз, я соның орнындағы төлеу сөз.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, үстеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Кеше ыстық болды, бүгін жаңбыр болып тұр. Былтыр қар ерте кетті, биыл кеш кетті. Мана басым ауырып еді, осы кезде ауырғанын қойды. Дүркін-дүркін ит үріп жатты.

Соңыра барып келермін. Баяғыда бір бай болған екен. Ат артынан аулақ жүр. Нұрман кітапты жылдам оқып шықты, Бірман шабан оқиды.

Екі кісі ауыл сыртында оңаша сөйлесіп отыр екен. Ана кісі арман бара жатыр, мына кісі бермен келе жатыр. Анда-санда айтақтаған дауыс естіледі. Екеуіміз жүзбе-жүз сөйлестік. Осы сөзімді әдейі ауызыма-ауыз өзіне айт. Құс кеш келді. Екеуі далаға бірге шықты. Ауылға таяу келіп, жаяу жүрді. Бірге келіп, басқа кетті. «Бүгін ойнайын, ертең оқырмын» деп жалқау бала айтады, «бүгін оқийын, ертең ойнармын» деп іскер бала айтады.

II. ДЕМЕУ

Демеу дегеніміз екі сөздің яки сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Мәселен: «Мен де, сен де сонда болдық», «ол оқиды да, жазады да».

«Да», «де» деген сөздер екі арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«Не ол тұрар, не мен тұрармын». «Бұл жұмыс не бітер, не бітпес немесе осы күйінде қалар».

«Не», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйелерін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр. «Мен саған ұрыстым ба? Әйтпесе сөктім бе? немесе соқтым ба?». Балаң қазақша оқи ма? Орысша оқи ма? Әлде, тіпті босқа жүр ме? «ба», «бе», «ма», «ме», «әлде», «әйтпесе», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыру үшін тұр.

Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның да көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер; мәселен: үйткені, сүйткені, үйтсе де, бүйтсе де, сүйтсе де, әйтсе де, әйтпесе, бүйтпесе, немесе – бәрі туынды демеулер.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі демеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Ол саған әлде күйеу, әлде құда, (сүймейді қой атаулы мені жүдә). Я бөлең, я жиенің, я нағашың, әйтеуір саған ұқсас еді о да. Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да, жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да. Мен бүгін сабаққа бара алғаным жоқ, үйткені басым ауырған еді. Басың ауырған шығар, сүйтсе де сабақтан қалғаның жарамаған екен. Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба? Болмаса жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен тізгініңді тақпадым ба? Оқымадың, қой бақтың, сүйткенде сен не таптың? Қалаға балаңды жібер немесе өзің барып кел. Үйтсе де, бүйтсе де еш нәрсе өнетін емес. Береді деп ойлаймын, сүйтсе де сұрап көр! Бір мәнісі бар шығар, әйтпесе неге жазбасын. Ол саған ұрысар, әйтсе де әзір бару керек. Ол сенің арызыңды жазып бермес, үйткені арыз жазбайтын адам.

III. ЖАЛҒАУЛЫҚ

Кей сөздер жалғау орнына жүреді жана жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді *жалғаулық* дейміз.

Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз, мәселен: *мен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы*.

«менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, жалғаулық сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Күштімен күреспе, байменен тіреспе. Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың. Бұлардың дауы жер тақырыбы, олардың дауы – жесір тақырыбы. Хабарды телеграм арқылы алдым, хатты пошта арқылы алдым. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. Жоқ-барды ертегіні термек үшін. Ат туралы сөзді қысқарталық. Қолмен істегенді мойынмен көтереді. Таспен ұрғанды аспен ұр.

IV. ОДАҒАЙ СӨЗ

Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, одағай айтылады. Мәселен: Апырымай! Шошып кеттім ғой. Ай-қай, қай. Жаным жаңа райыс тапты ғой. Ай-қай, менің өз үйім, кең сарайым, боз үйім! Әлди-әлди, ақ бөпем! Пай-пай, қалай аяндайды! «Ау-қау» деп дауыстап еді, сиыр мөңіреді. Тарс-тұрс еткен мылтықтың дауысы естіледі. «Сорап-сорап!» деген дауыс құлағыма келді.

Апырым-ай! ай-қай! әлди-әлди! пай-пай! ау-қау! тарс-тұрс, сорап-сорап. Осылай айтылатын сөздерді *одағай сөздер* дейміз.

Одағай сөз қазақ тілінде көп, қуаныш, реніш, күйініш, қайғы, жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рақат тапқанда, шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер, хайуандарға айтатын сөздер, дауыстар, шақырулар бәрі одағай сөз табына кіреді.

Мәселен: У! А! ойбай-ай! Жаным-ай! Құдайым-ай! Апырым-ай! Ау-отағасы-ау! Апырым-ау! Ал! Ай-қай, қай! Е-е-е! Ой тәңір-ай! Күс-күс! Құр-кұр! Қош-қош! Құру! Шөре-шөре! Ау-қау! Сорап-сорап! Шәум-шәум! Ка-ка! Шөк-шөк! Әукім-әукім! Өк! Мыш-мыш! Айт-айт! Тарс-тарс. Дүңк-дүңк. Сықыр-сықыр. Тырс-тырс. Сылдыр-сылдыр. Күлдір-күлдір. Тық-тық. Күмп-күмп. Сарт-сұрт. Қырық-қарық. Шың-шың. Шыр-шыр. Қаңқ-қаңқ. Пыс-пыс.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі одағай сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Алақай, әкем кітап әкеп берді. Ойбай! Көзі аларып кетті. Бұ қорлыққа қалай шыдармын, ойбай! У! Жаңа адам болдым ғой. Жарықтық-ау! Не істе дейсің. Ой Тәңірі-ай! Жоқ сөзді айтқан несі! Апырым-ау! мына бала таласады ойбай-ау! Мынасы кім еді? Ие, ие, манағы көрген адамым сол екен ғой. Қой! Жай отыршы. Күс-күс, жануар! «Әукім-әукім» деп еді, сиыр тыпырлағанын қойды. «Сорап-сорап» деген дауысты естіп түйелер құдыққа келеді. Арбаға сиыр сүйкеніп жатыр, «өк!» деші. Түйе тұрып кетер, «шоқ-шоқ» деп тұрғайсың. Қамыс ішінен тарс-тұрс өткен мылтық дауысы шықты. Күмп-күмп пісіп-пісіп, сабадан қымыз құйды. Күлдір-күлдір кісінетіп, күрең мінген бар ма екен? Ал келдік, жаман жерге, енді сақтан! Ай-қай, менің өз үйім!

ҚОРЫТУ

Сүйтіп, сөз тұлғасына қарай беске бөлінеді:

1) Түбір сөз	4) Қосалқы сөз
2) Туынды сөз (туғын сөз)	5) Қосымшалар
3) Қос сөз	

Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді:

1. Зат есім	}	есімдеуіш атау сөздер
2. Сын есім		
3. Сан есім		
4. Есімдік		
5. Етістік		
6. Үстеу (үстеуіш)	}	шылау сөздер
7. Демеу (демеуіш)		
8. Жалғау (жалғауыш)		
9. Одағай (еліктеуіш, лептеуіш)		

ТАСЫМАЛ

Жазып келе жатқанда жол аяғында орын аз қалып, сөз сыймайтын болса, ол сөзге тасымал керек яғни сөзді екі бөліп; бір бөлігін сол жолда қалдырып, екінші бөлігін келесі жолға асыру керек. Тасымал үшін әуелі сөзді буынға бөлу, сыймаған буындарын келесі жолға асыру. Бұл туралы ереже мынадай:

1. Тасымалдағанда әр буын бөлінбей, не тұтас қалады, не тұтас асырылады, мәселен: жол аяғында «шақырғанға» деген сөз тұтас сыймады; не істеу керек? Сөзді дұрыстап буынға бөлу керек. «Ша-қыр-ған-ға», «ша» буынды қалдырып, басқаларын келесі жолға асыруға болады. Не «шақыр» деген буындарын қалдырып, «ғанға»-ны асыруға болады немесе «шақырған» дегенге дейін қалдырып «ға»-ны асыру керек.

«Шақ» деп бөліп, қалғанын асырсақ, «шақырға» деп бөліп «ынға»-ны асырсақ, дұрыс болмайды. Неге десең ереже бойынша буын бөлінбеске тиіс, мұнда буындар бөлініп тұр, «шақ» деп бөлгенде «қыр...» буыны екі бөлініп тұр, «шақырға» деп бөлгенде «ған» буыны екі бөлініп тұр.

2. Жалғыз қаріп буын бола тұрса да, қалынбайды да, асырылмайды да. Мәселен: «ағалар» дегенде бас буын жалғыз «а», бұл «а» өз алдына буын бола тұрса да, қалынбайды. Мәселен, «а»-ны ғана қалдырып, басқа буындарын келесі жолға асырмаймыз. Сөйтіп, жолға сыймайтын сөзді тасымалдау үшін не істеу керек?

Әуелі, сөзді буынға дұрыс бөлу. Екінші бір буынды бөлмей, тұтас күйінде асыру. Үшінші, жалғыз қаріпті буын бола тұрса да қалдырмай келесі жолға асыру.

Сынау. Әртүрлі сөздерді алып тасымалдату.

